

De verschillende dimensies van het landschap

culturescape
mindscape
etnoscape
heartscape
soulscapes

Matthijs Schouten was bijna tien jaar lang voorzitter van de WLO. Op 6 oktober 2016 nam hij afscheid tijdens het WLO/NVTL-congres 'Het betwiste land' (Dekker *et al.*, 2016) met onderstaande lezing. Daarin ontvouwt hij zijn brede kijk op het landschap. Dat bredere perspectief heeft ook ingang gevonden bij de WLO, de werkgemeenschap van professionals in het landschapsonderzoek (voorheen landschapsecologisch onderzoek).

Bij mijn afscheid als voorzitter van de WLO wil ik stilstaan bij enkele ontwikkelingen die zich in de afgelopen jaren voorgedaan hebben, enerzijds op het gebied van het landschapsonderzoek en anderzijds in het fysieke landschap zelf. Daarbij wil ik een specifiek landschap als voorbeeld gebruiken, namelijk de Burren in Ierland. Daar zijn twee redenen voor: met dit landschap ben ik al zo'n 30 jaar via onderzoek en onderwijs verbonden en het is me bijzonder dierbaar. Bovendien kan het als *par pro toto* dienen voor ontwikkelingen die zich op vele plaatsen in de wereld afspeelen.

Landschap als onderzoeksobject

De Burren is een karstgebied aan de Ierse westkust. In dit landschap, met een oppervlakte van ruim 700 vierkante kilometer, is meer dan twee derde van de gehele Ierse biodiversiteit vertegenwoordigd. Het gebied trekt al decennia lang natuuronderzoekers aan en in de loop van de vorige eeuw verscheen er een lange reeks wetenschappelijke studies over de Burren, met name op het gebied van geologie, hydrologie, botanie en entomologie. In de jaren tachtig ving een nieuwe fase in het onderzoek aan. Men begon het landschap te bestuderen vanuit interdisciplinair perspectief. Een landschapsecologische benadering kwam naar voren. Deze werd mede geïnitieerd door contacten tussen Ierse en Nederlandse onderzoekers.

Nederland heeft internationaal een grote rol gespeeld in de ontwikkeling van het vakgebied dat we landschapsecologie noemen en dat abiotische en biotische processen

in samenhang en op landschapsschaal bestudeert. In deze ontwikkeling past ook de oprichting van de WLO in 1972. De WLO heeft zich sterk beijverd het vakgebied academisch op de kaart te zetten, onder meer door het instellen van bijzondere leerstoelen. Daarnaast heeft de werkgemeenschap ervoor gezorgd dat landschapsecologische inzichten duidelijk zijn gaan meespelen in ruimtelijke ordeningsvraagstukken en in natuurbeheer en -beleid. Dat is niet alleen van nationale betekenis geweest. Het werk van WLO-leden heeft ook internationaal aandacht getrokken, zoals in Ierland.

Landschap als cultuurhistorische ruimte

Keren we terug naar de Burren. De Burren is een half-natuurlijk landschap. Het is al bewoond sedert het neolithicum en het vormt een van de rijkste archeologische landschappen in noordelijk Europa. Het is bezaaid met archeologische overblijfselen die een periode van meerdere millennia omvatten. Er wordt wel gezegd: "Als je in de Burren tegen een steen trapt, heb je archeologie verwoest." Meer dan twee eeuwen heeft er archeologisch onderzoek in de Burren plaatsgevonden en een hele reeks monumenten is uitvoerig onderzocht. Vanaf eind vorige eeuw echter begonnen archeologen, paleontologen, historici en landschapsecologen samen te werken en geleidelijk werd een biografie van de Burren ontwikkeld, vergelijkbaar met het fantastische werk dat Theo Spek nu vanuit de Rijksuniversiteit Groningen verricht aan Nederlandse landschappen.

Deze biografie van de Burren leert ons dat de grote bio-

Prof. Dr. M.G.C. (Matthijs) Schouten
Staatsbosbeheer/Departement
Omgevingswetenschappen,
Natuurbeheer en Planten-
ecologie, Wageningen
University & Research,
Postbus 9101, 6708 PB
Wageningen
matthijs.schouten@wur.nl

Foto **Sasha van der Sleen**
Saxifraga/ECNC. Burren
County.

diversiteit voor een belangrijk deel verbonden is met een vorm van landgebruik die terugvoert tot het begin van de middeleeuwen. Tot die tijd werden alleen de hooglanden bewoond, waar de open bossen op de lichte bodem al grotendeels in de prehistorie gekapt waren. Met de komst van de christelijke missionarissen in de loop van de vierde en vijfde eeuw kwam ook de ijzeren ploeg naar Ierland. Daarmee konden de zwaardere bodems worden bewerkt. In de Burren werden nu ook de dichte bossen op keileembodems in de valleien gekapt en de bewoning verplaatste zich geleidelijk naar het laagland. Vervolgens ontstond een voor Ierland uniek beweidingssysteem. In de zomer graast het vee in het laagland. In de winter wordt het naar het hoogland gebracht, dat vanwege de karstgeologie niet alleen uitstekend ontwatert maar ook een nogal mild microklimaat heeft omdat het in de zomer opgewarmde rotsmassief de warmte in de winter langzaam afgeeft. De winterbegrazing voorkomt dat dood plantenmateriaal zich ophoopt wat mede leidt tot de buitengewone botanische diversiteit. De landschapsbiografie van de Burren toont dat de landschapsecologische karakteristieken hier niet los te zien zijn van de cultuurhistorie. De menselijke bewoningsgeschiedenis is niet alleen nog altijd zichtbaar in de talloze archeologische overblijfselen, maar ook in bepaalde zeer oude vormen van landgebruik. Het (door mensen bewoonde) landschap is daarmee ook een *culturescape*: een cultuurhistorische ruimte.

Landschap als ruimte van beleving

Jaarlijks geef ik in de Burren veldcursussen in landschapsbeheer aan studenten van verschillende Ierse universiteiten. De deelnemers komen uit diverse studierichtingen en sommigen zijn vooral geïnteresseerd in de geologie van het landschap, anderen in de ecologische aspecten, weer anderen in ruimtelijke ordening

en planningsvraagstukken. Wat me elk jaar weer treft, is dat de studenten – hoe verschillend hun achtergrond ook is – vrijwel zonder uitzondering geraakt worden door het landschap. Het landschap doet iets met hen. Ze gaan zich vragen stellen over wat ze al dan niet mooi of aantrekkelijk vinden en waarom dat zo is; ze gaan ook nadenken over de verhouding tussen mens en natuur. Uiteindelijk staan ze zo ook stil bij hun eigen plek in deze wereld. Landschap is niet alleen een fysieke ruimte, maar ook een ruimte van de geest, een *mindscape*. De beleving van landschap vormt internationaal al decennialang een belangrijk thema van onderzoek. In Nederland stond Freek Couturier aan de wieg van dit vakgebied, waarin nu onder meer Agnes van den Berg een belangrijke rol speelt. En binnenkort zal Paul Roncken (WLO-bestuurslid) promoveren op een studie die de relatie tussen *sense of place* en *sense of self* onderzoekt.

Het onderzoek op het gebied van landschapsbeleving laat zien dat er algemene karakteristieken aan te wijzen zijn. Zo worden bepaalde combinaties van elementen in een landschap door de meeste mensen als aantrekkelijk ervaren. Tegelijkertijd zijn er ook grote verschillen in de perceptie van landschap tussen bijvoorbeeld stedelingen en bewoners van het platteland en tussen verschillende demografische groepen. Ruim twee jaar geleden promoveerde Marjolein Kloek aan Wageningen University & Research op een studie naar het recreatief gedrag en het natuurbeeld van Nederlandse jongeren van verschillende etniciteit en culturele achtergrond. Een van haar bevindingen was dat er tussen de diverse etnische groepen duidelijke verschillen bestaan in de perceptie van het Nederlandse landschap. Dit geeft aan dat in de beleving van landschap ook een culturele en etnische dimensie besloten ligt. Daarmee vormt landschap tevens een *etnoscape*.

Landschap als sociaaleconomische ruimte

Keren we nog eens terug naar de Burren. In 1976 trad Ierland toe tot de Europese Gemeenschap en onder invloed van het Europese landbouwbeleid begon het agrarisch systeem dat in de Burren eeuwenlang nogal stabiel gebleven was, in snel tempo te veranderen. Boeren met voldoende land gingen over tot intensivering van hun bedrijf. Koeienrassen werden ingevoerd die niet geschikt zijn voor begrazing in het hoogland. In de winter blijven ze in de valleien en ze moeten met kuilvoer bijgevoerd worden. Als gevolg daarvan gaan in het hoogland veel graslanden over in struweel en hebben in het laagland de half-natuurlijke graslanden plaatsgemaakt voor ingezaaide en sterk bemeste cultuurgraslanden. Kleinere boeren waren veelal gedwongen hun bedrijf op te geven. Sommigen vonden werk in de toeristenindustrie die zich vanaf de jaren tachtig begon te ontwikkelen; anderen trokken naar de stad. Niet alleen het landschap maar ook de lokale gemeenschap is sterk veranderd in de afgelopen decennia. Vergelijkbare ontwikkelingen doen zich tegenwoordig op veel plaatsen in de wereld voor en ze laten steeds duidelijker zien dat het landschap ook een sociaaleconomische ruimte vertegenwoordigt: een *socioscape*.

Landschap als betwiste ruimte

Landschap is een complex fenomeen met verscheidene dimensies. Een goed landschapsbeleid en -beheer vergt dan ook een interdisciplinaire aanpak die verder gaat dan die van de landschapsecologie alleen. Toen ik tien jaar geleden aantrad als voorzitter van de WLO leek het mij zinvol deze verschillende dimensies van landschap binnen de WLO met elkaar te verbinden en de werkgemeenschap te verbreden, zodat er ook plaats zou zijn voor vakgebieden als cultuurhistorie, landschapsbeleving en landschapsontworp. De Algemene Ledenvergadering stemde daar mee in en we werden de

Werkgemeenschap Landschapsonderzoek. Vanaf die tijd hebben in het bestuur, naast landschapsecologen, ook vertegenwoordigers van voornoemde vakgebieden zitting genomen. Die verbreding is zichtbaar geworden in het tijdschrift LANDSCHAP en uit zich ook in dit congres dat de WLO samen met de NVTL heeft georganiseerd.

Dat we krachten moeten bundelen, laat het congres overduidelijk zien. Door mondiale ontwikkelingen rond de productie van voedsel, door klimaatverandering en door migratieprocessen is landschap in toenemende mate een betwist domein geworden.

Dat vergt – zo lijkt mij – een andere benadering dan we gewend zijn. De nogal antropocentrische trits *people-planet-profit* die het adagium geworden is van de duurzaamheidsbeweging, zou veranderd moeten worden in een meer ecocentrische reeks: *planet-people-profit*. Het landschap is niet de ruimte waarin we leven en waarin we onze activiteiten uitvoeren en waarmee we tot op zekere hoogte rekening houden. Het is de ruimte die ons leven en onze activiteiten draagt. Daarmee is landschap – en dit congres laat dat overduidelijk zien – zelfs voorwaardelijk voor ons fysieke en mentale welzijn.

Bij dat laatste wil ik nog even stilstaan.

Landschap als bron van onbehagen

Zoals eerder gesteld is het landschap ook een *culturescape*, *mindscape* en *ethnoscape*. Het speelt als zodanig ook een rol in het gevoel van identiteit dat mensen ontwikkelen. Dat dit gegeven van betekenis is voor de vele miljoenen mensen die jaarlijks, door oorlogsgeweld of ecologische problemen op drift raken, is duidelijk. Het is echter ook nog van belang in een andere context.

Als gevolg van allerlei sociaaleconomische processen veranderen landschappen op veel plaatsen bijzonder snel. Daarbij ontstaan in toenemende mate ook plekken

---

die de Franse antropoloog Marc Augé (1992) als *non-lieux* karakteriseerde: niet-plaatsen. Omgevingen die geen enkele oriëntatie bieden, noch in ruimte, noch in tijd, en waarmee het onmogelijk is zich te verbinden. Niemand wil ze, toch ontstaan ze. Mijns inziens wordt te weinig onderkend dat ook deze ontwikkeling bijdraagt aan het op het moment zo breed bediscussieerde gevoel van onbehagen, machteloosheid en zelfs boosheid bij veel burgers. Populistische leiders hebben dat overigens wel goed begrepen: ze laten zich nogal eens fotograferen tegen de achtergrond van duidelijk herkenbare ‘nationale’ landschapstypen.

Landschap als ruimte voor verbinding

Gezien al het voorgaande is het op zijn minst merkwaardig te noemen dat landschapsbeleid, zowel nationaal als internationaal, meestal een afgeleide is van allerlei andere beleidsvelden in plaats van de basis voor en de verbinding tussen deze beleidsvelden te vormen.

Dat betekent dat in het maatschappelijke en politieke debat over de toekomst van Nederland, en ook van de Europese Unie, het thema landschap een grotere rol dient te krijgen dan nu het geval is. Hierin kunnen organisaties als de WLO en NVTL een wezenlijke rol spelen, door het belang van landschap steeds weer naar voren te brengen en tegelijkertijd het debat te voeden met concrete feiten en onderzoeksresultaten.

De toekomst van het landschap vergt visies voor de lange

termijn en nationale en internationale beleidskaders die het gebruik van de betwiste ruimte reguleren. Daarbij moeten we echter wel voor ogen houden dat het niet alleen moet gaan om regelgeving ‘van bovenaf’ maar ook om *governance* die de bewoners van het landschap betreft in de ontwikkeling en het beheer van hun leef- en belevingsruimte. Keren we daarom terug naar waar we begonnen zijn. In de Burren heeft inmiddels een groep wetenschappers samen met de lokale bevolking een programma opgezet onder de naam *Farming for biodiversity*. Meer dan de helft van de boeren uit de streek heeft zich hierbij aangesloten en probeert nu een verbinding te vinden tussen traditionele landbouwpraktijken en de eisen die een moderne bedrijfsvoering stelt. Hier zie ik nog een belangrijke taak voor de WLO, namelijk in het begeleiden van lokale landschapsinitiatieven en projecten. Via het project Reizend Landschap zijn we daarmee begonnen.

Het landschap is de ruimte waarin we leven, werken, ontspannen, liefhebben en geïnspireerd worden; het is de ruimte waarmee we ons verbinden en die ons ook weer met onszelf kan helpen verbinden. Het landschap is, kortom, dus ook een domein dat ons hart en onze ziel raakt: een *heartscape* en een *soulscape*.

Ik wens de WLO en NVTL veel hart en bezieling toe.

Literatuur

Augé, M., 1992. *Non-lieux: introduction à une anthropologie de la surmodernité.* Paris, Le Seuil.

Dekker, J.N.M., N.F.C. Hazendonk & A.J.F.M. van Opstal, 2016. Het Betwiste Land. Verslag van het congres. *Landschap 2016/4*: 195-201.